

Kucheriavyi, Yu. 2013. Dokumenty do istorii Svitovoi Koordynatsiinoi Rady Ideolohichno Sporidnenykh Natsionalistychnykh Orhanizatsii iz fondiv Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu zarubizhnoi ukrainiky [Documents about history of the World Coordinating Council of Ideologically Related Nationalist Organizations from the Funds of the Central State Archives of Foreign Ukrainics]. *Visnyk Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu zarubizhnoi ukrainiky*. № 2. S. 22–31. [In Ukrainian].

Marunchak, M. 1991. *Istoriia ukraintsiv Kanady: u 2-kh t.* [History of Ukrainian Canadians: in 2 volumes] Vinnipeh. [In Ukrainian].

Neduzhko, Yu. 2009. *Ukrainska diaspora v protsesi vidnovlennia derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (sередyna 40-kh — pochatok 90-kh rokiv XX stolittia)* [Ukrainian Diaspora in the Process of Restoration of Ukraine's State Independence (mid-40's — early 90's of the 20th century)]. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. [In Ukrainian].

Popok, A. et al. 2005. *Zakordonne ukrainstvo: navch. posib.* [Foreign Ukrainians: a textbook] Kyiv: VIK. [In Ukrainian].

Teren, V., Khorunzhyi, Yu. 2002. *Mykola Plav'iuk: Ukraina — zhyttia moie* [Mykola Plav'iuk: Ukraine is my life]. T. 1. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihiy. [In Ukrainian].

Troshchynskiyi, V. et al. 1992. *Zberihaiuchy ukrainsku samobutnist* [Keeping Ukrainian identity]. Kyiv: Intel. [In Ukrainian].

УДК 930.2(075.8) (470.5)

DOI: 10.20535/2307-5244.47.2019.158271

В. А. Кахновіч

Білоруський державний університет

V. Kakhnovich

Belarusian State University

ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ І БІЛОРУСІВ У ПРАЦЯХ М. О. РОЖКОВА (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

*Ukrainian and Bielorussian Ethnogenesis according to the Work
of Mykola Rozhkov (the Early 20th Cent.)*

Микола Рожков створив концепцію особливого історичного розвитку Новгородської, Західної та Московської Русі. Він простежив наступність у розвитку Київської Русі й Русі Західної та Новгородської, те, що розвиток Московської Русі пішов власним шляхом під впливом Орди. М. Рожков був апологетом демократії і противником самодержавства. Як дослідник він передвершив структурний функціоналізм, а також висновки сучасних істориків про етногенез білорусів та українців. З опорою на дослідження М. Рожкова можна говорити, що стійкі ознаки культури, права, політики та економіки в XIV–XVI ст. перетворили землі ВКЛ на своєрідну Нову Центральну Європу.

Ключові слова: Микола Рожков, соціальна історія, економіка, право, соціальна еволюція, етногенез, Русь, феодалізм, регіони, Нова Центральна Європа.

Mykola Rozhkov created the concept of the special development of Novgorod, Moscow and Western Russia. He traced the continuity in the development of the Kievan Rus' and Western Russia and Novgorod, whereas the Moscow Russia went its own way under the influence of the Horde. Rozhkov was an apologist for the democratic foundations of Novgorod and did not support the autocratical one. He anticipated the elements of structural functionalism of the modern historians and their conclusions on the ethnogenesis of the Belarusians and Ukrainians. Based on the research of Rozhkov, we can say that traits in the field of culture, law, politics and economics in the XIVth — XVIth centuries converted the GKL into the New Central Europe.

Keywords: Mykola Rozhkov, economic history, sociology, economics, law, social evolution, ethnogenesis, Russia, feudalism, regions, New Central Europe.

2018 р. виповнилося 100 років з того часу, коли разом з підписанням та затвердженням Першого (9 лютого 1918 р.) та Другого (3 березня 1918 р.) Берестейського миру було зруйновано розхитаний кістяк архаїчної Російської імперії й низка країн і народів (Фінляндія, Україна, Литва, Грузія, Білорусь та інші) знайшли нарешті свою свободу. За визнанням значної кількості білоруських авторів, приклад УНР і українських національно-визвольних змагань, а також неприйнятні для білорусів умови Берестейського миру 3 березня 1918 р. (делегатія Радянської Росії порушила свої зобов'язання щодо підтримки територіальної цілісності й прав на самовизначення в етнічних межах, відновлення зруйнованого краю) спонукали шукати державного суверенітету Білорусі, проголосити БНР 25 березня 1918 р. й розірвати державні зв'язки з Росією, а також до шукати такі зв'язки з Німеччиною й Україною, а згодом (в обставинах поразки німців у світовій війні й потужного російського, більшовицького та білогвардійського наступу на Україну) — до поновлення зв'язків (до 1923 р.) з Литвою, що зрештою в протистоянні з російським та польським загарбанням одержала суттєву допомогу від Німеччини (Снапкоўскі, У. Е. 2013, с. 221–222, 233, 238–241, 247–248, 250–255, 259–260; Ціхаміраў, А. В. 2003, с. 13–19, 29–32, 37, 121, 155–160, 187–188; Рудовіч, С. С. 2001, с. 24, 113, 155, 183; Лазько, Р. Р. 2013; Мазец, В. Г. 2009; Латышонак, А. 2009, с. 58, 62–65, 90). Разом з тим, дуже важливо для історії й те, що принаймні на рік зусиллями кайзерівської Німеччини було відкинуто плани російських більшовиків силою нав'язати світову комуністичну революцію Європі. Що цікаво, низка оригінальних авторів і мислителів того часу дуже тверезо і об'ємно бачили витоки потрясінь 1917–1921-х рр., тому

їхні погляди й досвід були б, без сумніву, цікаві та корисні сучасникам. Серед цих авторів російський історик Микола Олександрович Рожков (1868–1927).

Микола Олександрович Рожков був одним з найоригінальніших і найбільш плідних російських істориків першої чверті ХХ ст. Протягом 1911–1922 рр. він був активним членом партії меншовиків та ідейним опонентом ленінізму. М. Рожков захищав погляд, за яким у Росії відбувається хвороблива, але неухильна еволюція в напрямку «культурного капіталізму», без визрівання якого не буде належних передумов до соціалізму. Як наслідок, для прогресу в Росії необхідні «послідовний демократизм і здоровий інтернаціоналізм», «вільна торгівля» та просвіта народних мас (Рожков, Н. А. 2010, с. 18–19, 33). Але М. Рожков не був вузькопартійним функціонером. Так, після приходу більшовиків до влади попри політичні розбіжності, курс на загальне просвітництво став для М. Рожкова можливістю для певної співпраці з радянською владою. У 1918–1921 рр. він активно виступив за НЕП. 1921 р. і потім 1922 р. був двічі заарештований, після чого вийшов з партії меншовиків і зосередився на дослідницькій роботі, написав 12-томну «Руську історію в порівняльно-історичному висвітленні», де було узагальнено його наукові пошуки.

Звертаючись до наукової спадщини М. Рожкова, хотілося б відзначити величезну увагу, яку він приділяв проведенню історико-порівняльних, діахронних паралелей. Причому особливо цікавою є його перша робота в цьому ключі — «Огляд російської історії з соціологічної точки зору» в 2-х частинах 1903–1905 рр. Тут М. Рожков розглянув історію Київської Русі (Рожков, Н. А. 1905, ч. 1) і «Удільної Русі» (Рожков, Н. А. 1905, ч. 2, вып. 1) до середини ХVІІ ст., та на практиці застосував ті методи дослідження, які стали його особливістю як історика. Наприклад, він запропонував періодизацію російської історії (Рожков, Н. А. 1905, ч. 1, с. 6–7), покладену після в основу його робіт. Цікавий М. Рожков і як історик-методолог. Він писав про тісний зв'язок історії з соціологією та їх майбутнє злиття в єдину науку. Головним об'єктом історико-соціологічної науки мало стати вивчення «суспільних явищ» («фактів культури»): 1) господарські (економічні), 2) соціальні або суспільний лад, 3) політичні, 4) психологічні (Рожков, Н. А. 1905, ч. 1, с. 4). Причому, згідно з М. Рожковим: «Явища співжиття також підлягають вивченню саме з погляду їх причинного зв'язку поміж собою, причому мислими є два випадки: або явища соціального процесу мають своїми причинами інші явища того самого процесу, або вони перебувають у причиновій залежності від явищ, що відносяться до інших процесів “співжиття”» (Рожков, Н. А. 1905, ч. 1, с. 5). На нашу думку, тут проглядається схожість з підходом американського соціолога Талкота Парсонса (1902–1979): соціальні інститути та актори розглядаються через призму їх функцій у системі життєзабезпечення, цілепокла-

дання (інститути влади), інтеграції (право, норми культури) й наступності (культура, освіта) (Парсонс, Т. О. 2000, с. 37, 126).

Характеризуючи «Огляд російської історії» Миколи Олександровича Рожкова, слід зазначити, що в російській історіографії це була перша спроба позначити історичні процеси і явища великої тривалості (*longue durée*) і дати їм наукову інтерпретацію. В даному відношенні М. Рожков переріс позитивізм попередників і заявив про себе як справжній новатор історичної думки з дослідження минулого в Росії. За сучасними мірками, його роботи можуть викликати низку критичних зауважень, однак надзвичайно цінна спроба М. Рожкова дати узагальнений і порівняльний огляд історії в окремих регіонах історичної Русі, що дало йому змогу зробити низку відкриттів.

Відзначимо, що як історик він ще в дисертації 1899 р. підкрислив велике значення «умов клімату і ґрунту» для історичного розвитку й виділяв у зв'язку з цим шість природних областей Московської Русі (крім Сибіру): Центр, Північ, Новгородська-Псковська область або «західне Полісся», Прикам'я, Степ і Наддніпрянщина (Рожков, Н. О. 1899, с. 3, 57–58, 473, 475–476). Цікаво, що ще 1859 р. М. Костомаров, окреслюючи «федеративний лад» або розуміючи під ним багатокомпонентність, неоднорідність Давньої Русі IX–XIII ст., указував на наявність шести головних народностей: південноруської (згодом української), сіверської, великоруської, білоруської, новгородської, псковської (Костомаров, Н. А. 1872, с. 21, 30, 71). Ці народності Костомаров безпосередньо виводив із різних племен і бачив їх нащадків у сучасних народах на місці колишньої Русі.

В «Огляді російської історії» М. Рожков, на відміну від М. Костомарова, величезну увагу приділяв не суто етнографічним, але й географічним умовам ґрунтів і клімату Східноєвропейської рівнини (західної її частини!) в 1-й частині, наприклад, виділив два основних регіони Київської Русі: 1) північ, «до р. Ока» з поганими й середніми ґрунтами; 2) південь (або Наддніпрянщину) — з родючими («чорноземними») ґрунтами (Рожков, Н. 1905, ч. 1, с. 8–9, 11).

Відзначив він також величезне значення колонізації в історії. Так, широкі можливості до колонізації нових просторів призвели до того, що в господарстві періоду, званого як часи Київської Русі (X–XII ст.) переважали видобувна промисловість (полювання, рибальство, бортництво) і скотарство, а землеробство посідало третьорядне місце, з перевагою вільного (загарбного) і екстенсивного землекористування (Рожков, Н. А. 1905, ч. 1, с. 16–21, 27, 63, 164). Також, що виявилось важливим в історичній перспективі, він окреслив стихійну суть «варязького князівства» Русі, його незавершеність і аморфність: зберігалася самостійність племен, а залежність областей-князівств від київського князя була номінальною; провідну ж роль у той період відіграло віче, хоча з X ст. фактично спостерігалася й двовладдя віча і князів

(Рожков, Н. А. 1905, ч. 1, с. 73, 76, 79, 81, 83, 85, 94, 135, 165). У культурно-му сенсі ця Давня Русь була виключно «конгломератом» земель-князівств, утім, зі своїми літописними традиціями, серед яких відзначалися різні та протиставлені одна одній Південна Русь (Київ і Галицько-Волинська Русь) і Північна Русь (немало відмінні Суздаль і Новгород) (Рожков, Н. А. 1905, ч. 1, с. 130, 133).

Разом з тим, у другій частині «Огляду російської історії» М. Рожков для часів з XII ст. виділяв три окремі «Русі»: 1) «вільні міські громади» або «області Новгороду і Пскова»; 2) «північно-східна Русь»; 3) «західна і південно-західна Русь» (Рожков, Н. 1905, ч. 2, вып. 1, с. 1). «Північно-східну Русь» він визначив також як «Волзьку і Приокську Русь» або «Низовський край», тобто саме ті області, де сформувалося Московське велике князівство (XIV ст.) і «нове плем'я» — «великоруська народність» (XVI ст.) (Рожков, Н. А. 1905, ч. 2, вып. 1, с. 1, 14, 182, 184). Область Великого Новгороду від Північно-Східної Русі він відділяв Північними увалами і «Валдайськими горами» (височиною), а також багатством мисливських ресурсів, тоді як Низовий край не володів можливостями для промислу хутрових звірів. Окрему «Західну Русь» М. Рожков позначав у межах Литовсько-Руської держави XIII–XVII ст. (Рожков, Н. А. 1905, ч. 2, вып. 2, с. 1–2), як у роботах того часу (М. К. Любавський, М. В. Довнар-Запольський, В. І. Пічета й ін.) часто визначалося Велике князівство Литовське (ВКЛ). У межах Західної Русі М. Рожков виділяв три частини: «Литва», «Західна Русь» і «Південно-Західна Русь». Усі ці області в цілому зберігали ті відмінності, які відрізняли південну й північну Русь: Західна Русь, подібно до «південної», мала сприятливіші умови клімату й колонізувалася в цілому «прискореним темпом» порівняно з Північно-Східною Руссю (Московською державою), що за умовами освоєння і більш повільними темпами колонізації були подібні до «Північної Русі» (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 3–9).

Окрім умов ґрунтів і клімату, вирішальний вплив на хід економічних, соціальних та політичних процесів в історії М. Рожков відводив зростанню населення (Рожков, Н. А. 1905, ч. 1, с. 42; ч. 2, с. 141; ч. 3, с. 9, 53, 145, 147, 152). У підсумку результатом названих колонізаційних процесів стало, згідно з ним, поступове формування білоруського «племіння» — внаслідок змішування «руських» з «литовцями», а також «малоросійської народності» — підсумок взаємовпливу польського, південноруського та деяких «іншорідних» елементів (половці, чорні клобуки, печеніги, татари) (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 9). Зауважимо, що в цих висновках Микола Олександрович випереджав висновки сучасної історіографії щодо етногенезу білорусів і українців.

Для прикладу, щодо формування білоруської народності існує чотири основні концепції: 1) кривицька В. Ластовського (1883–1938), що з 1910 р. (його праця «Кароткая гісторыя Беларусі»), подібно до кількох більш ран-

ніх авторів (М. Погодін, деякі з т. зв. західнорусів ХІХ ст.), доводив думку про витоки білорусів у Полоцькому (кривицькому) князівстві Х–ХІІІ ст.; 2) кривицько-дреговицько-радимицька (Є. Карський, М. Довнар-Запольський, В. Пічета) та близька до неї концепція проф. М. Ф. Пілипенко про те, що загалом витоки народу відносять до міксу цих племен-етносів у ВКЛ ХІІІ–ХVІ ст.; 3) балтська: яку заявив В. Сєдов у праці «Да паходжання беларусаў» (1967 р.) і розвинули численні дослідники, зокрема археологи Г. Штихов (1927–2018 рр.) і Е. Загорульський, інші; 4) давньоруська концепція (російські радянські фахівці В. Мавродін, С. Токарев та інші): після роботи В. Мавродіна «Древняя Русь» (1946 р.) доводили існування єдиної давньоруської народності, що розпалася в удільний період та часи ВКЛ і Московської держави. Остання знаходила багато критики ще з 1960-х рр.; як і фантазійна фінська концепція еногенезу білорусів 1990-х рр. письменника І. Ласкова (українця за походженням). Між тим, білоруські науковці завжди звертали увагу на значний балтський субстрат предків білорусів (Тумаш, В. 2002 (1950); Этнографія Беларусі. 1989, с. 59–60; Энциклапедыя гісторыі Беларусі, т. 1, с. 464). У науковому середовищі Білорусі нині переважає «балтська» (Г. Штихов, В. Цітов, О. Кравцевіч, А. Дзярновіч, С. Віцязь та інші), згідно з якою білоруси були результатом тривалої взаємодії балтів із слов'ян на території Білорусі (Гитов, В. 2011). Дана концепція видається найбільш обґрунтованою для більшості білоруських дослідників: міф про спільне походження українців, білорусів та росіян витворив М. Ломоносов, тоді як білоруси-литвини витворилися на балтсько-слов'янській основі й гетенетично близькі до балтів та українців, але не до росіян із їх угро-фінським та ординським субстратом; понад те «нет общей славянской культуры, а есть народы разных рас и культур, перешедшие на славянское койнэ» (Деружинский, В. 2011, с. 22).

Відносно ж етногенезу українців М. Рожков мав погляд, дещо відмінний від ранньосередньовічної концепції походження українців М. Грушевського, яка стала головною в Україні як у ХХ ст., так і на початку ХХІ ст. Відповідно до цієї концепції союз племен антів у V–VII ст. став основою населення Київської Русі (Руси-України), а згодом і українців. Візія М. Рожкова виявляється перехідною між концепціями М. Грушевського та сучасних українських дослідників, де визначне місце займає новочасне українське козацтво (В. Смолій, В. Степанков). Наприклад, Л. Залізняк виділив три концепції (романтична трипільська, пострадянська пізньосередньовічна та з середини ХІХ ст. — ранньосередньовічна), і бачить витоки українського народу з кінця V ст. в послідовному розвитку в Північно-Західній Україні від дулібів, склавинів та антів до сучасних українців, що в добу Київської Русі Х–ХІІІ ст. здійснювали експансію на безмежні простори півночі Східної Європи; а внаслідок того, що праукраїнський Київ колонізував балтські

та фінські племена, постали молоді балто-руські (білоруси, псково-новгородці) та фінно-балто-руські (росіяни) етноси (Залізник, Л. Л. 2018). Подібний і погляд Г. Півторака на ґрунті розробки явищ мови та культури (Півторак, Г. Г. 2001, с. 38, 53, 63).

У своїй роботі М. Рожков прагнув підкреслити типологічну подібність Північно-Східної (Московської) Русі й Західної Русі (Литовсько-Руська держава) і їх відмінність від «області вільних міст» Новгород та Пскова. Так, на відміну від останньої, в перших двох панування з XIV–XV ст. набуло орне землеробство, що призвело до обезземелення селян і їх підпорядкування князівському, дворянському (шляхетському) і церковному феодалному землевласнику (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 22). У Новгородсько-Псковській Русі, як зазначалося, землеробство розвинулося слабо, і це супроводжувалося збереженням великих майнових і навіть політичних прав селянства. Однак якщо в Московській Русі правове зближення маєтку (умовного володіння) та вотчини (спадкового володіння) зтягувалося й відносилося за М. Рожковим до другої половини XVI ст., то в Литовській Русі виразні риси такого злиття дослідник убачав іще з кінця XV ст. (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 23–24). Відзначимо, що за всієї спірності цього погляду М. Рожкова, він відзначав значну різницю в перебігу встановлення станового землеволодіння, а слідом за тим суспільства й держави в Західній Русі та в Східній Русі. При тому маємо зауваження, що початок становлення шляхетського суспільного стану в ВКЛ бере в Городельському привілеї 1413 р., а завершується Литовським статутом 1566 р.; в Росії ж процес чітко позначився в Соборному Уложенні 1649 р., а завершення його відносять як до Петра I (Указ про єдиноспадкоємність 1714 р.), так і до Катерини II (Жалована грамота дворянству 1785 р.).

Як видається, М. Рожков позначив у дослідженні таку найважливішу особливість «новгородсько-псковського краю» та Московської Русі — переважання в них натурального господарства (Рожков, Н. А. 1905, ч. 2, с. 24, 127, 129). Таку саму характеристику він лише одного разу застосував до «Південно-Західної Русі» (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 26), тоді як у цілому й частковому відзначав: у Литві, Білорусі, Галичині, Волині та «майже в усіх областях» Литовсько-Руської держави в XIII–XVI ст. «досить швидко» розвивалося грошове господарство. Цей розвиток полягав у низці історичних явищ: серед прибутків у великокняжу скарбницю взяли гору грошові платежі, зростає кількість ярмарків і митниць, торгівлі, а натуральні «данини» з тяглого населення стрімко втрачають значення й в середині XVI ст. вже панують грошові платежі (чинш). Загалом соціально-економічну систему в Західній Русі XVI–XVII ст. М. Рожков охарактеризував як «грошове господарство», котре набуло завершеної форми в ході волочної реформи другої половини XVI ст. (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 14, 17–18, 27–33, 37–38, 40–41).

Втім, у підсумковому й загальному 8-му розділі праці, присвяченому Західній Русі, М. Рожков забув про свої чітко визначені в 2-му й 3-му розділах роботи спостереження і написав про панування у ВКЛ періоду до XVI ст. «натурального господарства» (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 163, 165–166). При цьому він прагнув рельєфно виявити специфіку Новгородської Русі: наприклад, окреслив переважаючі у «вищих класах» Новгорода заняття зовнішньою торгівлею (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 165). Таким чином, відмінності між Московською й Литовською Руссю він зводив лише до позначення «більшої швидкості розвитку», і це дало Миколі Олександровичу змогу відокремити «вотчинно-феодальні» Литовсько-Руську та Московську держави від «аристократичної республіки» Новгорода і Пскова, до якої він демонстрував явну прихильність, шукаючи для неї історичний ґрунт (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 63, 161, 168).

Викладені тези, слід визнати, видаються досить спірними. Так, якщо в Північно-Східній Русі ще з часів Андрія Боголюбського спостерігався ухил у бік «самовладдя» князів зі скасуванням традицій віча й жорсткими обмеженнями боярської думи у вирішенні та обговоренні справ при Василі III, то в Західній Русі до кінця XVI ст. склалася шляхетська республіка, де панівним політичним суб'єктом стала дворянська верства, влада ж монарха («господаря») стала номінальною (Рожков, Н. А. 1905, ч. 2, с. 160, 183, 189, 205; ч. 3, с. 81, 87, 97, 100, 155). По суті, М. Рожков у підсумку своєї 3-ї частини «Огляду російської історії» підвів до того, що на сході Русі сформувався «менш завершений», а на заході Русі — «більш закінчений» феодальний порядок, тоді як у Новгороді та Пскові вже існувало поняття належності влади суспільству цих міст (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 169).

Оскільки, за словами самого М. Рожкова, державний устрій було загально орієнтовано на захист правового (й економічного) становища панівної верстви або групи населення, то політичний і соціальний устрій Західної та Московської Русі мав би виявляти велику схожість. Однак із зазначеної різниці політичного суб'єкта в Московській і Західній Русі випливає, що ситуація у ВКЛ більш подібна до «області Новгорода і Пскова», а не до Північно-Східної Русі. Наприклад, М. Рожков визнавав боярство Новгорода і Пскова «абсолютно сформованим» станом великих землевласників та «банкірів-капіталістів» як верховного політичного шару (Рожков, Н. А. 1905, ч. 2, с. 35, 75, 78, 80; ч. 3, с. 154). Отже, владна новгородська аристократія була верствою великих землевласників-вотчинників, і М. Рожков випустив це з уваги, коли проводив узагальнення і підкреслював принципову відмінність «області вільних міст» Русі (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 168). Таким чином, насправді виявилися більша схожість ситуації в Новгороді та Пскові з Західною Руссю. Це тим більше помітно, якщо окреслити широку участь шляхетської верстви у ВКЛ і боярства Новгорода та Пскова в зовнішній торгівлі

(Рожков, Н. А. 1905, ч. 2, с. 23; ч. 3, с. 32–33). Водночас основними заняттями служилих людей Північно-Східної Русі були військова служба і служіння особистим інтересам московських государів, тоді як права вотчинників неухильно звужувалися (Рожков, Н. А., 1905, ч. 2, с. 134, 147–148, 151, 169, 174). Це позначалося також і на тому, що, згідно з М. О. Рожковим, навіть у XVI ст. панське ориво не було поширеним у Північно-Східній Русі явищем, а значить — не було й залучення «служилих людей» до ринкового обміну.

У культурному розвитку регіонів М. Рожков також відзначив істотні відмінності. Так, у Галицько-Волинській Русі, а потім і Західній Русі позначався «широкий і глибокий західний вплив» в архітектурі, живописі, літературі, освіті (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 120–124, 128–131, 133, 137). Помітно, що ще в Галицько-Волинському літописі дослідник відзначив світський характер і велику увагу до подій у Польщі, Угорщині, Литві, Чехії, Німеччині, з якими Південно-Західна Русь була тісно пов'язана економічно й політично. Окремі прояви західного впливу М. Рожков відзначив також у духовному житті Новгороду, на відміну від якого фрагментарний вплив був (як-от італійського Ренесансу в архітектурі) в Московській Русі, де, в свою чергу, було помітно потужний східний вплив (Рожков, Н. А. 1905, ч. 2, с. 92, 95, 99, 212–213). Чітко це проявилось, за М. Рожковим, у психології великих московських князів: «Унижение перед сильным, заносчивость и высокомерие по отношению к слабейшему, коварство, предательство и обман равных по силе и значению — вот обычный образ действий всех потомков Даниила» (Рожков, Н. А. 1905, ч. 2, с. 203). В цьому виявлялися низькі егоїстичні почуття, самовладдя й нетерпимість до заперечень самодержців. У результаті московські князі узурпували владу. Велику підмогу деспотам надавало йосифлянське духовенство православної церкви: в обмін на наживання земних благ вони обожнювали владу та особистість московських государів, у народі ж виховували принцип: «иметь мнение — второе падение» (Рожков, Н. А. 1905, ч. 2, с. 203, 205–206, 220–221). До слова, в Західній Русі — навпаки, значення мали особиста думка, особистість і її переконання, старанний пошук істини, а не зовнішня й суто формальна (обрядова) згода в суспільстві (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 115, 133, 136–137, 139). Таким чином, саме Західна Русь розвивала вічові й соціально-культурні традиції Київської Русі (вічове народоправство, угода між князем та народом, суд за правом і законом, прийняття важливих рішень на радах), тоді як Московська Русь з ними поривала під впливом Сходу, Орди.

У підсумку, з'ясовується, що справді суттєвими відмінностями історичної соціальної динаміки володіли Західна (ВКЛ) і Східна (Московська) Русь. Своєрідною передавальною ланкою між давньою «Південною Руссю» і феодалною «Західною Руссю» стало Галицько-Волинське князівство XIII ст. Так, іще будучи в першій половині XIV ст. поглинутим у Литовсько-Руську

державу, воно передало ВКЛ естафету всієї Західної Русі. Загалом, у 1-й частині свого «Огляду російської історії» М. Рожков часто проводить тотожність «Південної Русі» та «Наддніпрянщини», й тим самим мимоволі — лінію спадкоємності Київської Русі й Західної Русі. Він переконливо показав спільні для ВКЛ і Центральної Європи тенденції історичного розвитку протягом XIV–XVII ст. у їх розмаїтті. Його яскраві спостереження про те, що справжні причини церковної унії 1596 р. в Західній Русі були «чрезвычайно серьёзны, глубоки и совершенно неустранимы» (Рожков, Н. А. 1905, ч. 3, с. 125).

Розвиваючи сказане, необхідно відзначити, що М. Рожков у своїх узагальненнях, по суті, висловився на користь сучасної концепції білоруських істориків про те, що в XIII–XIV ст. відбулося (в силу зміни культурної орієнтації) включення білоруських земель (тож і всіх територій у складі ВКЛ) до західноєвропейської цивілізації (Кравцевич, А. К. [и др.]. 2011, с. 47–52). Надалі, в XV–XVIII ст., Білорусь, як і інші землі ВКЛ, стала невід’ємною частиною Центрально-Східної Європи. Надзвичайно важливою стали, на думку О. Кравцевіча, друга половина XIII — середина XIV ст., коли відбувся цивілізаційний поворот Білорусі до Заходу (Краўцэвіч, А. К. 2009). Подібно, А. Кушнеревіч окреслив Білорусь як контактну культурну зону, де з XIV ст. (часів Гедиміна) помітним став вплив німців у торгівлі (право вільно торгувати з 1323 р.), права (магдебурзьке, але, певно, і право загалом), цехового ладу («як у немцаў»), релігії (Реформація), книжної справи й друку, гравюри, архітектури (готика, вежі-бегфриди з XIII ст., замки-кастелі з XIV ст., «пруська кладка» з XVI ст., також бароко), освіти, високого та прикладного мистецтва, мови (гармонійно вписаний до білоруської мови великий пласт професійної лексики) (Кушнярэвіч, А. М. 2013). Підсумком культурних, політичних і економічних взаємин з Європою стало формування особливої білоруської (також української та литовської) національної культури та мови (Кравцевич, А. К. [и др.]. 2011, с. 52–53, 61–66, 208). Так, внутрішній розвиток і зовнішні впливи вели до формування в Західній Русі своєрідної Нової Центральної Європи, відмінної від соборної Середньої Європи (Німеччина в широкому сенсі, Чехія, а також так звана Мала Європа — Корона Польщі та Корона Угорщини, включаючи Молдову).

Підсумовуючи, слід сказати, що найважливішою рисою «Огляду російської історії» М. Рожкова став його регіонально-історичний та порівняльний підхід до формування образу Західної, Східної (Московської) та Новгородсько-Псковської Русі. Досі актуальні погляди М. Рожкова на етногенез українців та білорусів. Він відзначив ті риси історичного розвитку Західної Русі та Новгородсько-Псковського регіону (вікові традиції, вотчинні права, явища культури і права), які позначали спадкоємність з південним і північним регіонами Київської Русі відповідно. Особливим шляхом під східним

впливом вирушила Північно-Східна (Московська) Русь. Помітне прагнення М. Рожкова позначити яскраві відмінності Новгороду і Пскова й провести схожість між Литовсько-Руською та Московською Руссю. В цьому виявлялися як його прихильність до демократичних цінностей, так і жвавий інтерес до своєрідності регіонів, особистостей. Так, його поглядам було чуже уявлення про існування безумовної та вічної єдності Русі-Росії, що в умовах Російської імперії неминуче вело його до лав революціонерів. Понад те, важливі висновки М. Рожкова корелюються з новітніми дослідженнями і доводять, що з XIV ст., а з XVI ст. безперечно, — складова (соборна) Західна Русь стала частиною Європи, своєрідною Новою Центральною Європою, тоді як збірна Східна Русь стала синонімом Московщини з гібридною євро-азійською основою. Причому Микола Рожков сумував за втратою Новгородсько-Псковської Русі, яку в повному сенсі правомірно і мав вважати втраченою Східною Європою.

Деружинский, В. 2011. Так балты или славяне? *Деды: дайджест публикаций о беларуской истории*. Минск: Харвест. С. 10–27.

Залізняк, Л. Л. *Походження українського народу. Аналіз концепцій*. 2018. [Online]. Available at: <http://ukrhist.at.ua/publ/10-1-0-427>. [Accessed 10 March 2018].

Костомаров, Н. И. 1872. *Исторические монографии и исследования*. Т. 1. 1st ed. Санкт-Петербург: Д. Е. Кожанчиков.

Кравцевич, А. К. [и др.]. 2011. *Белоруссы: нация Пограничья*. 1st ed. Вильнюс: ЕГУ.

Краўцэвіч, А. К. 2009. Тварам да Захаду. Змена цывілізацыйнай арыенацыі Беларусі (1240–1385 гг.). *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*: зб. Ч. 1. Гродна. С. 128–146.

Кушнарэвіч, А. М. 2013. Беларуская-нямецкія этнакультурны стасункі: гістарычны агляд. *Беларускі гістарычны часопіс*. № 11. С. 10–19.

Лазько, Р. Р. 2013. Пачатак бальшавісцкай нацыянальнай палітыкі. *Беларускі гістарычны часопіс*. № 12. С. 5–10.

Латышонак, А. 2009. *Жаўнеры БНР*. 1st ed. Беласток; Вільня: Белар. Гіст. Таварыства.

Мазец, В. Г. 2009. Некаторыя аспекты станаўлення Беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці. *Актуальныя праблемы станаўлення і развіцця Беларускай дзяржаўнасці* (да 90-годдзя ўтварэння БССР): мат.-лы рэспубл. нав.-тэар. канф., Мінск, 27 лютага 2009 г.: у 2 ч. Ч. 1. / БДПУ; рэдкал.: А. І. Андрала [і інш.]. Мінск: БДПУ. С. 207–211.

Парсонс, Т. 2000. *О структуре социального действия* / перев. с англ. 1st ed. Москва: Академический проект.

Півторак, Г. Г. 2001. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов*. 1st ed. Київ: Академія.

Рожков, Н. А. 1899. *Сельское хозяйство Московской Руси в XVI веке*. 1st ed. Москва: Университетская типография.

Рожков, Н. А. 1905. *Обзор русской истории с социологической точки зрения*: в 2-х ч. Ч. 1: *Киевская Русь (с VI до конца XII века)*. 2nd ed. Москва: Издание И. К. Шамова.

Рожков, Н. А. 1905. *Обзор русской истории с социологической точки зрения*: в 2-х ч. Ч. 2, выпуск 1: *Удельная Русь*. 2nd ed. Москва: Изд. И. Н. Скороходова.

Рожков, Н. А. 1905. Обзор русской истории с социологической точки зрения: в 2-х ч. Ч. 2, выпуск 2: *Удельная Русь*. 2nd ed. Москва: Издание И. К. Шамова.

Рожков, Н. А. 2010. *Избранные труды* / сост., автор вступ. ст. О. В. Волобуев; сост., автор ком. А. Ю. Морозов. 1st ed. Москва: РОССПЭН.

Рудовіч, С. С. 2001. *Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 г.* 1st ed. Мінск: Тэхналогія.

Снапковський, В. Е. 2013. *История внешней политики Беларуси*. 1st ed. Минск: БГУ.

Титов, В. 2011. Этническая ситуация на территории Беларуси в железном веке. *Деды: дайджест публикаций о белорусской истории*. Минск: Харвест. С. 44–59.

Тумаш, В. 2002. Балцкі элемент пры паўстанні сучаснага беларускага народу (упершыню надрукавана ў 1950 г.). *Выбраныя працы*. Мінск: Белар. гіст. агляд. С. 25–36.

Ціхаміраў, А. В. 2003. *Беларусь у сістэме міжнародных адносін перыяду насяляе-нага ўладкавання Еўропы і польска-савецкай вайны (1918–1921 гг.)*. 1st ed. Мінск: Эка-перспектыва.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. В. Біч і інш. Т. 1. 1st ed. 1993. Мінск: БелЭн.

Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя / рэдкал.: І. П. Шамякін і інш. 1989. 1st ed. Мінск: БелЭн.

Deruzhinskiy, Vadim. 2011. Tak baltyi ili slavyane? [Balts or Slavs?]. *Dedyi: daydzhest publikatsiy o belaruskoy istorii*. Minsk: Harvest. S. 10–27. [In Russian].

Zaliznyak, L. L. *Pohodzhennya ukrainskogo narodu. Analiz kontseptsiy. [Origin of Ukrainians. Analysis of Concepts]*. 2018. [Online]. Available at: <http://ukrhist.at.ua/publ/10-1-0-427>. [Accessed 10 March 2018]. [In Ukrainian].

Kostomarov, N. I. 1872. *Istoricheskie monografii i issledovaniya. [Monographs and Studies on History]*. Т. 1. 1st ed. Sankt-Peterburg: Izd. D. E. Kozhanchikov. [In Russian].

Kravtsevich, A. K. [i dr.]. 2011. *Belorussyi: natsiya Pogranichya. [Belarussians: Nation of Borderland]*. 1st ed. Vilnyus: EGU. [In Russian].

Kravtsevich, A. K. 2009. Tvaram da Zahadu. Zmena tsyivilizatsyynay aryienatsyii Belarusi (1240–1385 gg.). With the Face Turned Westward. Change of Civilizational Orientation of Belarus (1240–1385). *Hryistsyanstva u gistoryichnym lyose belaruskaga naroda: zb. Ch. 1.* Grodna. S. 128–146. [In Belarussian].

Kushnyarevich, A. M. 2013. Belarуска-nyametskiya etnakulturnyi stasunki: gistoryichnyi aglyad. [Belarussian-German Ethnic and Cultural Relations: Historical Review]. *Belaruskі gistoryichnyi chasopis. № 11.* S. 10–19. [In Belarussian].

Laz'ko, R. R. 2013. Pachatak balshavistskay natsyiyanal'ny palityiki. [Beginning of the Bolshevists National Policy]. *Belaruskі gistoryichnyi chasopis. № 12.* S. 5–10. [In Belarussian].

Latyshonak, A. 2009. *Zhauerny BNR. [Warriors of BPR]*. 1st ed. Belastok; Vilnya: Belaruskae Gistoryichnae Tavarystva. [In Belarussian].

Mazets, V. G. 2009. Nekatoryiya aspektyi stanaulennya Belaruskaj natsyiyanal'naj dzyrzhau nastsi. [Some Aspects of Development of Belarussian National Statehood]. *Aktualnyiya prablemy stanaulennya i razvitsya Belaruskaj dzyrzhau nastsi* (da 90-goddyia stvarennya BSSR): mat-ly respubl. nav.-tear. kanf., Minsk, 27 lyutaga 2009 g.: u 2 ch. Ch. 1. / BDPU; redkal.: A. I. Andrala [i insh.]. Minsk: BDPU. S. 207–211. [In Belarussian].

Parsons, T. 2000. *O strukture sotsialnogo deystviya. [About the Structure of Social Action]* / perev. s angl. 1st ed. Moskva: Akademicheskij projekt. [In Russian].

Pivtorak, G. G. 2001. *Pohodzhennya ukrayintsiv, rosiyan, bilorusiv ta ihnih mov. [Origin of Ukrainians, Russians, Belarussians and Their Languages]*. 1st ed. Kyiv: Akademiya. [In Ukrainian].

Rozhkov, N. A. 1899. *Sel'skoe hozyaystvo Moskovskoy Rusi v XVI veke. [Agriculture of Moscovian Rus in 16th Cent.]*. 1st ed. Moskva: Universitetskaya tipografiya. [In Russian].

Rozhkov, N. A. 1905. *Obzor russkoy istorii s sotsiologicheskoy tochki zreniya. [Review of Russian History from Sociological Point]: v 2-h ch. Ch. 1: Kievskaya Rus' (s VI do kontsa XII veka)*. 2st ed. Moskva: Izdanie I. K. Shamova. [In Russian].

Rozhkov, N. A. 1905. *Obzor russkoy istorii s sotsiologicheskoy tochki zreniya. [Review of Russian History from Sociological Point]: v 2-h ch. Ch. 2, vypusk 1: Udel'naya Rus'*. 2st ed. Moskva: Izd. I. N. Skorohodova. [In Russian].

Rozhkov, N. A. 1905. *Obzor russkoy istorii s sotsiologicheskoy tochki zreniya. [Review of Russian History from Sociological Point]: v 2-h ch. Ch. 2, vypusk 2: Udel'naya Rus'*. 2st ed. Moskva: Izdanie I. K. Shamova. [In Russian].

Rozhkov, N. A. 2010. *Izbrannyye trudy. [Selected Works]* / sost., avtor vstup. st. O. V. Volobuev; sost., avtor kom. A. Y. Morozov. 1st ed. Moskva: ROSSPEN. [In Russian].

Rudovich, S. S. 2001. *Chas vyibaru. Problema samavyznachennya Belarusi u 1917 g. [Time to Choose. Problem of Self-Identification of Belarus in 1917]*. 1st ed. Minsk: Tehnologiya. [In Belarussian].

Snapkovskiy, V. E. 2013. *Istoriya vneshney politiki Belarusi. [History of Foreign Affairs of Belarus]*. 1st ed. Minsk: BGU. [In Russian].

Titov, V. 2011. *Etnicheskaya situatsiya na territorii Belarusi v zheleznom veke. [Ethnic Situation on the Territory of Belarus in Iron Age]. Dedyi: daydzhest publikatsiy o belaruskoy istorii*. Minsk: Harvest. S. 44–59. [In Russian].

Tumash, V. 2002. *Baltski element pry paustanni suchasnaga belaruskaga narodu (upershyinyu nadrukavana ŷ 1950 g.). [Baltic Element in Development of Contemporary Belarussian Ethnos. Firstly Published in 1950]. Vyibraniya pratsyi*. Minsk: Belar. gist. aglyad. S. 25–36. [In Belarussian].

Tsihamirau, A. V. 2003. *Belarus' u sisteme mizhnarodnyh adnosin peryiyadu paslyavaennaga uladkavannya Europy i pol'ska-savetskay vayny (1918–1921 gg.). [Belarus in the System of Foreign Affairs in the Period of After-War Improvement of Europe and Polish-Soviet War (1918–1921)]*. 1st ed. Minsk: Ekaperspektyiva. [In Belarussian].

Entsyklapedyiya gistoryi Belarusi. [Encyclopedia of Belarussian History]: u 6 t. / redkal.: M. V. Bich i insh. T. 1. 1st ed. 1993. Minsk: BelEn. [In Belarussian].

Etnagrafilya Belarusi: entsyklapedyiya. [Ethnography of Belarus: Encyclopedia] / redkal.: I. P. Shamyakin i insh. 1989. 1st ed. Minsk: BelEn. [In Belarussian].